

UYGUR TÜRKLERİNDE GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE HAFİZ VE SAZENDELER

Hafız And Sazendes in The Uyghur Turkish From Background to Today

Nuri MAHMUT*

Özet

Hafız ve sazendelerin; Uygur Türklerinin sosyokültürel yaşamında makam müziğinin gerçek yaratıcıları, temsilcileri, icracıları ve makam müziğini kuşaktan kuşağa aktaran taşıyıcıları oldukları bilinir. Bu yazıda sayıları gittikçe azalan hafız ve sazendelerin makam kültürünün oluşturulması, geliştirilmesi ve aktarılması sürecindeki rolü, etkileri ve katkıları araştırılmıştır. Ayrıca hafız ve sazendelerin dinî ve din dışı müziğin icrasındaki ustalıkları, doğaçlama yetenekleri, seyirci/dinleyici üzerinde yarattıkları psikolojik etkileri ve usta-çırak ilişkisine dayalı geleneksel eğitim yöntemleri ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Hafız, sazende, Uygur, makam, icra.

Abstract

It is known that hafız and sazendes are the real creators of the music tune, representatives, performers and they are carriers transferred from generation to generation to tune in socio-cultural life of Uyghur Turkish. This article was investigated contribution and role in the process of transferred and development, establishment of tune culture of hafız and sazendes, that the numbers are more and more increasing. Further, mastery in music performing in the religious and non-religious of hafız and sazendes, improvisational skills, psychological effect on which they have on the viewers/listeners and traditional training methods based on master-apprentice relationship has been discussed.

Keywords: Hafız, sazende, Uyghur, Tune, Performing.

Giriş

Uygur Türklerinde *hafız* ve *sazende* olarak tesmiye edilen kişiler ömrünü halkın ve toplumun manevi dünyasını yansıtan türkü ve makamları korumaya, bölgeden bölgeye yaymaya ve kuşaktan kuşağa aktarmaya adanmış sanatkârlardır. Arapçada *Kur'an okuyan* anlamına gelen *hafız* kelimesi Uygurlarda müzikle hikmet ve türkü söyleyen kişileri ifade etmektedir. Çalgıcıları ifade etmek için de *sazende* sözcüğü kullanılmaktadır. Uygur müzik tarihinde çalıp söyleyen güzel sesli hafız ve sazendeler hakkında önemli kayıtlar bulunmaktadır. Eski Çin'deki Sui ve Tang Süلالeleri döneminde (MS 581-907) yaşayan ünlü Çinli şairlerden Bai Juyi¹ Uygur hafız ve sazendelerinden biri olan Pei Xingfu²nun rebapla icra ettiği *Ateş Simurg*³ isimli gazelini dinlerken duyulanmış ve şöyle yazmıştır:

Öyle çalar ki rebabını söyler gazel heyhat dedim,

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi DTM Konservatuvarı öğretim üyesi, İzmir-TÜRKİYE, E-Posta: nuar_54@hotmail.com.

¹Bai Juyi, Tang Süلالesi döneminde yaşamış Çinli şair.

²Pei Xingfu, Tang Süلالesi döneminde yaşamıştır. Çin'in Chang'an şehrinde ün kazanmıştır. Musiki üstadı olup aslen Kaşgarlı'dır. bk. Kanunlar Kamusu, *Tang Tarihinin Önemli Beyanları*, 33.

³*Ateş simurg*: Bir kuş cinsi.

Öyle sakin, öyle rahat, budur dedim nağme-neva.

İçim eriyip su olurken, baktım yerinde keyfim

Sanki şu an bulmuş kalbim işbu zevkten şifa

Ünlü Çağatay şairi Ali Şir Nevai de hafız ve sazandeler hakkındaki lirik şiirinde:

“Ey sazende gafil olma ki sesinden hâl ile,

Ki ağlıyor hâlîme bu sazının telleri (Emin 1997: 239)” demektedir.

Makam İcrasında Hafız ve Sazandelerin Maharetleri

Uygur makam sanatının oluşumu, gelişimi ve olgunlaşma süreci; aynı zamanda hafız ve sazandelerin kendini geliştirme, olgunlaştırma ve var olma sürecidir. Uygur makam sanatının Uygur toplumu üzerindeki sosyokültürel etkilerinin derinleşmesiyle birlikte sanatsal faaliyetlere olan ihtiyacın artması hafız ve sazandeliğin bir meslek hâline gelmesine sebep olmuştur. Hafız ve sazandeler icra ettikleri dinî ve din dışı müziklerle halkın neşe kaynağı olmuşlardır. Bu durum, İslam geleneğinde müzikle uğraşmanın caiz olmaması anlayışına rağmen Uygurlarda dinî ve din dışı müziğin kesin çizgilerle ayrılmadığını ve bir arada devam ettirildiğini göstermektedir .

Hafız ve sazandeler şair ve besteci kimlikleriyle tanınmış, sevilmişlerdir. Uygur hafız ve sazandelerden Kıdırhan Yerkendi (?-1572), Melike Amannisahan (1534-1567), Turdi Ahun (1881-1956), Muhammet Molla (1840-1910), Zikri Elpettah (1915-1987) gibi isimler makamlara söz yazmış ve sözlere de makam bestelemişlerdir. Bazı makamların güfteleri tek bir makama mahkûm değildir, ortama göre değiştirilebilir. Hafızlar makamların bu özelliğinden istifade ederek değişik ortamlarda halkın o andaki duygularını yansıtan sözlerle makam icra edebilmişlerdir.

Hafız ve sazandelerin önemli özelliklerinden biri doğaçlamadır. Doğaçlama; hafızın müzik bilgisini, çalma maharetini, sanat ilhamını, zevkini ortaya koyar. Hafız ve sazandelerin müzik icrasındaki maharetleri seyirci ve dinleyici üzerinde önemli psikolojik etkiler yaratabilmektedir. Seyirci ve dinleyicileri kendine çekmek, anlatıya uygun atmosfer yaratmak, seyirci ve dinleyicilerin duygu ve düşünceleri üzerinde kontrolü sağlamak hafız ve sazandelerin yetenekleri arasındadır. Müzik insanoğlunun ikinci dilidir. İnsanoğul birinci dil ile ifadesi mümkün olmayan derin duygu ve düşüncelerini, işte bu ikinci dil ile ifade edebilir. Hafız ve sazandeler bu ikinci dili kullanma becerisi gösteren müstesna kişilerdir.

Geçmişten Günümüze Hafız ve Sazandeler

Uygur makam sanatının yakın geçmişine baktığımızda hafız ve sazandelik sanatının çok sayıda usta temsilcileri olduğunu görürüz. Turdi Ahun Aka (1881-1956) ve Muhammet Molla (1840-1910) bu sanatçılardan bazılarıdır. Turdi Ahun'un ataları da usta hafız ve sazandelerdendir. Onun sülalesinden İbrahim Kaluncu 90 yıl, Haşim Satarcı 72 yıl, Kavul Kaluncu 85 yıl, Turdi Ahun'un babası Tevekkül Ahun Makamcı ise 88 yıl yaşamıştır. Bunlar makam sanatının beşiği sayılan Doğu Türkistan'ın güneyinde⁴ uzun yıllar hafız ve sazandelik sanatıyla uğraşmışlar; Uygur makam sanatını muhafaza etme, yayma ve kuşaktan kuşağa aktarmada büyük çaba göstermişlerdir.

Doğu Türkistan'da *Çong Nağmeci*⁵ (Büyük Nağmeci) adını almış birçok hafız ve sazandeler vardır. Bunlar Uygur On İki Makamı'nın *Büyük Nağme* kısmını icra etmede

⁴ Doğu Türkistan'ın güneyi Hoten, Yarkent, Kaşgar gibi birçok şehir ve ilçeleri kapsar.

⁵Uygur On İki Makamı'ndaki her makamın birinci bölümünün adıdır.

ustalaşmışlardır. Fakat On İki Makam'ın *destan* ve *meşrep* kısımlarının icrasında zayıftılar. Bazıları ise On İki Makam'ın sadece *destan* kısmının icrasında ustadırlar.

1950 yılında Turdi Ahun Rak, Çebiyat, Muşavirek, Çarığah, Pencegah, Uzhal, Ecem, Uşak, Bayat, Nava, Sigah, İraktan ibaret Uygur On İki Makamı'nın 260 nağmesini icra etmiş ve bu icra kayda geçirilmiştir. Sanatçı 75 yaşında olmasına rağmen sesinin güzelliği, berraklığı, ses rengi ve kendine has yorumuyla insanları hayretler içerisinde bırakmıştır. Makam Araştırmacısı Besteci Emetcan Ehmedi,⁶ Turdi Ahun'un makam icrası üzerine şöyle der: "O, satar⁷ çalarken parmaklarını keman virtüözleri gibi hızlı kullanır, makam söylerken erkek hafızlarda az görülen güzel bir sesle söylerdi. İnsanlar Turdi Ahun'a *makamcı başı* derlerdi." (Ehmedi 1982: 132)

Turdi Ahun aynı zamanda besteci olup *Baharım-Çimenzarım*, *Dostluk* gibi otuzdan fazla beste bırakmıştır. Kaşgar şehrindeki sanat kurumlarında makam ustası olarak çalışırken genç makamcılarının eğitimine de önem vermiştir. O hafız ve sazende kişiliği dışında şair ve besteci kişiliğiyle de Uygur halkının gönlünde taht kurmuş, halk sanatçısı olarak tarihe geçmiştir.

Uygur makam sanatının önemli hafız ve sazendelerinden birisi, Muhammet Molla'dır (1881-1956). Muhammet Molla, Turdi Ahun'un büyük dedesinin talebelerindedir. Sonra ünlü Hafız Helim Selim'den hafızlık ve sazendelik eğitimi almış ve kısa zaman zarfında hafız ve satarcı olarak ünlenmiştir. Muhammet Molla 1830 yılında Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki Kulca şehrine göç etmiş ve orada yerleşmiştir. Kulca'da hafızlık ve sazendelik yaparak geçimini temin etmiş ve Uygur On İki Makamı'nın *destan* ve *meşreplerini* yaygınlaştırmıştır. Güzeli sesi ve satarıyla makam icra ederken makam müziğini o bölgenin halk türküleriyle kaynaştırmış ve bölge halkının takdirini kazanmıştır. Bölgede halk ona *Karu-şang Ahunum* lakabını takmıştır.

Uygur Türkleri hafız ve sazendelerine karşı büyük saygı ve sevgi beslemişlerdir. Ancak devletin bu kişilere karşı tutumu hiç de iyi olmamıştır. Örneğin; Muhammet Molla Kulca taş kömür ocağında çalışmaya zorlanmış ve 1910 yılında yoksulluk içinde ölmüştür.

Son zamanlarda Muhammet Molla'nın öğrencilerinden Hasan Tambur, Rozi Tambur, Hüseyin Tambur, Barat Tambur, Emethan Satar, Cami Aka, Abla Tambur gibi hanende ve sazendeler Uygur makam sanatı ve halk destancılığının gelişimi için büyük katkı sağladılar. 1951 yılının yaz aylarında Muhammet Molla'nın öğrencilerinden Rozi Tambur, Abduveli Carullayev Turdi Ahun'la birlikte Ürümçi'ye davet edilmiş ve icra ettikleri makamlar kayda alınmıştır. Hafız ve sazende Rozi Tambur o dönemde Uygur On İki Makamı'nın 12 mukaddime, 22 destam, 22 mergul⁸, 44 meşrep olmak üzere 100'den fazla parçasını icra etmiştir.

Uygur Türklerinde Hafız ve Sazendelik Eğitimi

Uygur Türklerindeki hafız ve sazendelik eğitimi hakkında Prof. Dr. Abdüşükür Muhemmet Emin, eski Türk Şaman ve bahşi geleneğindeki usta-çırak ilişkisinin günümüz hafız ve sazendelik eğitiminin ilk şekli olabileceğinden bahsetmektedir (Emin 1997: 551). Sui ve Tang Hanedanlığı dönemine ait Uygurlarla ilgili kayıtlarda Doğu Türkistan'dan Chang'an'e gelen müzik ustası Sucup'un⁹ babasının da Küsen'de (Kuçar) *müziğin piri* olarak bilindiği,

⁶ Şincañ Makam Araştırma Derneği'nin başkan yardımcısıdır.

⁷Uygur makamlarının icrasında kullanılan yaylı tamburdur.

⁸Mergul, Uygur makamlarında köşe ve şube makamlarını birbirine bağlayan ara nağmelerdir.

⁹Sucup (Su-ci-va) MS 6. yüzyılda Küsen'de (Kuçar) yaşamış müzik ustasıdır. Uygur müziğinin bilinen en eski temsilcilerinden biridir. 568 yılında Çin'e gitmiş ve imparatorluk sarayında müzik okulu açmıştır. *12 tampere ses sistemi*, Sucup'un keşfi olarak bilinir. Çin tarih kayıtlarında onunla ilgili çok sayıda kayıt bulunmaktadır.

Sucup'un 12 *tampera ses sistemini* ve *küğ kuramlarını* babasından öğrendiği kaydedilmiştir.

Yarkent Hanedanlığı döneminde yani 15-16. yüzyıllarda hafız ve sazende Kıdırhan Yarkendi (?-1572) ile Melike Amannisahan (1534-1567) saray ve çevresinde müzik eğitim kurumları tesis etmişler, buralarda yetiştirdikleri müzisyenlerle geçmişten gelen Uygur makamlarını sistematize etmeye çalışmışlardır. Uygur Müzik Tarihçisi İsmetullah Bin Molla Nimetullah Möcizi, *Tevarih-i Musıkyun* adlı risâlesinde şöyle yazar: “Bu ilmin üçüncü piri Kıdırhan Yarkendi’dir. Bu ilimde Kıdırhan gibi maharetli kişi azdır. Bu aziz, daha çok Nevai gazellerini besteleyerek seslendirirdi. Günümüzde onun kadar hoş sesli insan yoktur. Kıdırhan’ın *İran, Irak, Tebriz, Harez, Samerkant, Andican, İslambul (İstanbul), Keşmir, Belh, Şiraz* gibi uzak şehirlerden gelen talebeleri vardı.”

1980 yılının Haziran ayında Ürümçi’de Makamcı Ömer Satar’la evinde yaptığımız röportajda kendisi hafız ve sazendelerin eğitimi hakkında büyük dedesinden duyduğu hikâyeyi şöyle anlatmıştır: “Uzun zamanlar önce Yarkent Hanedanlığı’nda kurulmuş hafız ve sazende meşk evlerindeki talebeler, meşk başlamadan evvel abdest alarak hazırlanmış. Dersin birinci gününde duvara asılı çağlıları inceler, ikinci gün ise usta ağızından dinleyerek meşk ederlermiş. Böylece ustaların yanında en az yedi sene eğitim görürlermiş.” Bunlardan hafız ve sazendelik eğitiminin çeşitli yöntemlerle gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bunlar usta-çırak ilişkisi içerisinde geleneksel eğitim, musiki edvarlarıyla ilgili kuramsal bilgi, müzik icra ortamlarında bulunmak gibi yöntemlerdir. 50’li yıllardan itibaren modern sanat anlayışına göre Doğu Türkistan’ın çeşitli bölgelerinde *Sena-i nefise, kültürel aydınlanma kurumları, Uygur kültür dernekleri ve müzik fakülteleri* kuruldu. Böylece usta-çırak ilişkisine dayalı geleneksel yöntemlerden çağdaş yöntemlere dayalı bilimsel eğitime geçildi. Hafız ve sazendeler geçmişteki halk meşreplerinden (dans-müzik), düğün derneklerden sahnelere yöneldiler. *Hafız, sazende* adlarının yerine *yavaş yavaş nahşîçi* (şarkıcı) ve *mukamçı* (makamcı) adlarını kullanmaya başladılar. Son elli yıl içinde hafız ve sazendelerin sayısı azalmış gibi görünse de Abduveli Carullayev, Osman Ahun, Mengleşhan Şahmemmet, Rozı Hoşur, Muhammet Turdi, İsmail Can, Kayım Yunus, Şirip Ahun, İbrahim Ahun, Turnisa Salahidin, Osman Emet gibi hafız ve sazendeler Uygur müzik sanatında önemli yer teşkil etmektedirler. Bunlar *Garip-Senem, Tahir-Zühre, Ferhad-Şirin, Rabia-Seidin, Gunçem* gibi destanların aktarımında önemli roller üstlenmişlerdir.

Sonuç

Hafız ve sazendeler dinî ve din dışı müziğin icralarında aktif rol üstlenmişlerdir. Bu kişiler, Kur’an okuma ve ilahi söylemenin dışında, makam ve meşrep icralarındaki maharetleriyle de halkın neşe kaynağı olmuşlardır. Bu durum, Uygurlarda dinî ve din dışı müziğin kesin çizgilerle ayrılmamış olduğunu, İslam geleneğinde müzikle uğraşmanın caiz olmadığını anlayışına rağmen dinî ve din dışı müziğin bir arada devam ettirildiğini göstermektedir.

Uygur makamlarında doğaçlamanın önemi büyüktür. Hafızlar makam güftelerinin kısmen değişebilme özelliğinden istifade ederek değişik ortamlarda halkın duygularını yansıtan sözleri de ustalıkla güfteleştirmişler, destanların icrasında yaptıkları doğaçlamalarla teknik ustalıklarını sergileyebilmişlerdir. Yani doğaçlama, hafızın müzik bilgisini, ustalığını, teknik üstünlüğünü ortaya koymaktadır.

Uygur hafız ve sazendeleri başlangıçta usta-çırak ilişkisine dayalı geleneksel eğitimle, sonraki çağlarda ise değişik müzik eğitim kurumlarındaki eğitimle yetişmişlerdir. Bugün ise modern sanat anlayışına dayalı bilimsel eğitim kurumlarında yetişmektedirler. Ancak bu sanatçıları ifade etmek için kullanılan *hafız* ve *sazende* adlarının yerini bugün *nahşîçi* (şarkıcı) ve *mukamçı* (makamcı) adları almıştır.

Kaynakça

- ÇING, Yang (1952), "Kudümhane", *Milli Müzik Araştırmaları*.
- EHMEDİ, Emet Can (1982), *Uygur Makamları Üzerine*, Urumçi: Şincañ Halk Neşriyatı.
- EMİN, Abduşükür Muhammet (1980), *Şincañ 'ın Tang Dönemindeki Dans ve Müzik Sanatı*, Urumçi: Şincañ Halk Neşriyatı.
- EMİN, Abduşükür Muhammet (1997), *Uygur Makam Hazinesi*, Urumçi: Şincañ Üniversitesi Yayınevi.
- LİU, Yan-Şu (1945), *Melodilerle İlgili Ayrıntılar*, Shu-ju Neşriyatı.
- MÖCİZİ, Molla İsmetullah bin Molla Nimetullah, *Tevarih-i Musikiyun*, Beijing: Milletler Neşriyatı.
- NENZU (1954), "Nağmehane Kayıtları", *Çin Müziğine Ait Materyaller*, Pekin: Merkezi Müzik Enstitüsü.
- RAHMAN, Abdukerim (1981), *Uygur Xelq Dastanliri*, Urumçi: Şincañ Xelq Neşriyatı.
- SATAR, Ömer (1980), *Şincañ Makaman Sambli'nin Makam Ustası İle Röportaj*, Urumçi.